

СОЛУНЪ

ПАВЕЛЪ П. ШАТЕВЪ

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ПРОСВѢТА ВЪ МАКЕДОНИЯ

Българо-славянската просвѣта въ Македония се е развивала паралелно съ просвѣтата на всички останали български земи. Нейното начало намираме въ далечнитѣ времена на Срѣднитѣ вѣкове, когато въ резултатъ отъ етническата комбинация между протобългаритѣ и славянскитѣ племена, които населявали Мизия, Тракия и Македония, се получи отъ тѣхъ единъ единенъ народъ — българскитѣ и една единна държава — България. Този новъ народъ въ IX вѣкъ вече не само приема християнството, като официална религия въ държавата, но и развива, благодарение равноапостолитѣ св. св. Кирилъ и Методий, родомъ отъ Солунъ, и тѣхнитѣ ученици, собствена писменостъ. Езикътъ на тая първа славянска писменостъ е известенъ въ науката подъ името старобългарски езикъ, на който сж говорили нашитѣ прадѣди отъ околността на Солунъ. На тоя езикъ сж писали и светитѣ брата Кирилъ и Методи, и св. Климентъ, и Черноризецъ Храбъръ, и царъ Симеонъ, и царъ Самуилъ, и всички книжовници и царе отъ второто българско царство.

Подъ турското иго българскитѣ народъ останалъ въ много отношения рефрактаренъ срещу влиянието на господствующето племе, било поради малочислеността на последното, било поради резката религиозна, езикова и държавноправна разлика по между имъ. До като турскитѣ народъ въ империята се развилъ като войнствующъ слой, на българитѣ и общо на християнитѣ въ държавата паднала ролята на работящи и производителни маси. Тѣй обработването на земята, развиването на занаятитѣ и търговията останали въ ржцетѣ на християнитѣ, а управлението на държавата и войската — въ тия на турцитѣ. Но, развитието на феодалната система отъ страна на турцитѣ скоро свела християнското население, главно селското, до положението на безправна рая, която едва можела да промишлява за своя поминъкъ, но не и за нѣкаква култура и просвѣта. Дълги вѣкове християнитѣ подъ управлението на турцитѣ представлявали само християни, но не и национални организми.

При това положение на нѣщата, българскитѣ народъ, който свърхъ това е билъ и най-тежко потиснатъ религиозно отъ гър-

цитѣ, дълго време не е могълъ да мисли за своето национално пробуждане. Но, следъ измѣнитѣ се отношения, резултатъ на една дълга еволюция, благодарение на своя трудъ и расови качества — твърдостъ и упоритостъ, българскиятъ народъ се пробужда отъ дългия летаргиченъ сънъ и почва съ просвѣта. Повдигането и процъвтването презъ XIX вѣкъ на икономическия животъ въ Турция способствувало за изпъкване въ Отоманската империя на по-заможни и влиятелни българи-търговци, за засилване на еснафитѣ, които успѣха да сложатъ своята тежестъ въ полза на българското народно дѣло и българското възраждане. Трѣбва да се подчертае, ꙗче единствената обществена организация, която българскиятъ народъ запазилъ здраво отъ миналото, е била еснафа съ неговата строга уредба и голѣмъ авторитетъ предъ властѣта. Еснафътъ е билъ организация съ икономически характеръ, обаче, отъ 30-тѣхъ години на XIX вѣкъ се прониква отъ духа на времето, добива националенъ колоритъ и, като измѣства отдѣлнитѣ чорбаджии съ тѣхната склонностъ къмъ елинизация и хюкюматчилѣкъ, поема въ свои рѣце народнитѣ работи. Именно еснафътъ е билъ готовата обществена организация, около която е станало събирането и сплотяването на народнитѣ сили; тя е образувала оная концентрация на българскитѣ обществени сили, която направила възможно успѣшното отпочване на борбата противъ вѣковната неприятелка на българския народъ и българската просвѣта — Фенерската патриаршия въ Цариградъ.

Въпрѣки тежкото икономическо, социално, политическо и духовно робства, въ глѣбинитѣ на българския народъ паралелно съ движението на българското възраждане се е извършвало, ако и помудно и тежко, едно друго движение, което отъ четвъртото десетилѣтие на XIX в. добива особенъ полетъ. Всѣкидневно се наслагали все нови и нови моменти и събития, които тласнали силно напредъ това движение. Редицата възстания отъ 1820—1842 год., свидетелствуватъ за повишения духъ и съзнание на българския народъ презъ това време.

Реформенитѣ стремежи пѣкъ на султанъ Махмудъ II и синъ му Абдулъ Меджидъ, изразени въ прочутия Гюлхански хати-шерифъ отъ 3 ноемврий 1839 год., който тържествено провъзгласилъ премахването на злоупотрѣбленията въ Турция и осигуряване отъ турската властъ на живота, имота и честѣта на всички поданици безъ разлика на вѣра, при всичко че не дали на практика резултатъ, повдигнали и затвърдили стремежа на християнското и частно българско население въ Турция къмъ човѣшки животъ, къмъ равноправие: дали му една платформа за обосноваване на своитѣ права.¹

Но, трѣбва да припомнимъ, че въ оная епоха да се вземе даже разрешение да се поправи черква бѣ много трудно, а за да се издей-

¹ „Църковно-национални борби и постижения“ отъ д-ръ Петъръ Никовъ, София.

ствува за съграждането на нѣкоя нова черква — още по-трудно, тъй като необходимо бѣ, преди всичко, да се явятъ като инициатори българипървенци, като при това всѣко разрешение за подновяване на черква или за съграждане на нова предполагаше грамадни за тогава предварителни разходи.

Така, още презъ времето на султанъ Махмуда (1808—1839), султанъ съ по-либерални възгледи, българитѣ успѣватъ да подновятъ и съградятъ много черкви. Въ 1814 год. е построена черквата „Св. Георги“ въ Кочани, въ 1816 год. се подновява старата черква „Св. Богородица“ въ Кюстендилъ. Презъ 1817—1818 год., благодарение усилията на Кирила Пейчиновичъ, се е подновилъ манастиря въ с. Лешокъ (Тетовско). Презъ 1833 год. се възстановили манастиритѣ „Св. Якимъ Осоговски“ при Крива-Паланка и Рилскиятъ манастиръ; тогава е била построена и черквата въ Струга, катедралата въ Скопие, черквитѣ въ Демиръ-Хисаръ, Долно-Броди, Кратово, Прилепъ и др.. А общо, до Балканската война въ 1912 год., само въ Македония имаше 1139 черкви, 155 параклиса и 62 манастира.

*
*
*

Първитѣ училища въ Македония сж били частни. Тѣ сж се завеждали отъ монаси изпратени отъ Зографския, Хилендарския и Рилския манастири, които сж имали въ много градове свои собствени кжщи или землища, наричани „метоси“. Макаръ и въ ограниченъ брой, училища въ Македония преди XIX вѣкъ е имало още и при самитѣ манастири: Св. Бигоръ, Пречиста, Карпино, Лесново, Св. Якимъ Осоговски и пр., а сжщо тъй и въ градоветѣ Велесъ, Щипъ, Кратово, Скопие, Разлогъ и пр.. Презъ XIX вѣкъ тѣзи училища по отдѣлнитѣ градове сж били превърнати въ общински, сир. издържани отъ българскитѣ черковни общини или отъ отдѣлни по-състоятелни търговци. Тѣй, първото общинско училище въ Македония е било това въ Велесъ (1810 год.), което значи, че Македония въ това отношение е преварила другитѣ български земи. Първото общинско училище въ Габрово е било отворено презъ 1835 год. подъ ржководството на българина отъ Македония Неофитъ Рилски. Следъ Велесъ идва Кратово (1815), Кюстендилъ (1816), Щипъ (1830), Крива-Паланка (1833), Прилепъ (1843) и др..

Самото сжществуване на български училища въ редъ градове показва, колко е било издигнато още въ началото на XIX вѣкъ народностното съзнание на българитѣ въ тая частъ отъ българската родина. Заслугата е била още по-голѣма, защото е трѣбвало да се превъзмogne не само турската държавна власть, а сжщевременно и всички препятствия, идещи отъ грѣцкото духовенство, което всячески се е мжчило съ всички срѣдства да заглуши благородния стремежъ на българитѣ да се освободятъ черковно и национално отъ черното грѣцко, фенерско духовенство.

Въ 1866 год., солунскитѣ българи отправили заявление до султанъ Абдулъ Азисъ, като го молили, да не ги оставя подъ властѣта на грѣцкото духовенство, което било съвсемъ пропаднало морално, а да имъ даде родна църква и йерархия. Една година преди това, въ 1865 год., въ Солунъ било открито отъ Георги Динковъ и сестра му Славка първото българско училище, което се закрепило и разрастнало, особено когато въ 1869 год. била организирана и отдѣлна българска община. Въ 1870 год. солунскитѣ българи благодарили на валията (губернатора) Акифъ паша за издаването на фермана за създаването на българската Екзархия, а три години следъ това си построили и отдѣленъ български параклисъ.¹

Въ 1871 год., следъ учредяването на Екзархията, почти въ повечето градове като Леринъ, Острово, Костуръ, Дойранъ, Гевгели, Демиръ-Хисаръ, Сѣресъ, Драма, а сжщо и въ по-голѣмитѣ села сж били отворени училища благодарение на мѣстнитѣ български черковни общини. Така че презъ 1912 год. само въ Македония е имало 1141 училища съ 1884 учители и 65474 ученици! Въ тѣзи числа не влизатъ учителитѣ и ученицитѣ отъ католическитѣ и протестантски училища въ Кукушъ, Енидже-Вардаръ, Разлогъ, Битоля, Солунъ и др..

Ето на кжсо какъ сж се развивали българскитѣ училища въ бившата Европейска Турция:

Презъ 1894/1895 уч. година българскитѣ основни училища сж били на брой 667, отъ които 363 мжжки, 45 девически и 259 смѣсени. Отъ тия 667 училища 111 сж били градски и 556 — селски.

По вилаети тѣ се разпредѣляли така:

	Училища	Учители	Ученици
1. Скопски вилаетъ	126	197	6394
2. Солунски „	238	350	12963
3. Одрински „	108	137	6194
4. Битолски „	193	261	10194
5. Цариградски „	2	4	115
	<hr/> Всичко 667	<hr/> 949	<hr/> 36623

Тринадесетъ години по-късно, презъ 1907—1908 уч. год., намираме вече едно мощно развитие на българското учебно дѣло въ Македония, въпрѣки неблагоприятнитѣ условия, на които бѣха изложени българитѣ следъ голѣмото възстание презъ 1903 год.. Така презъ 1907—1908 год. имаме:

Непълни основни училища			
1. Скопски вилаетъ	209 училища съ	3799 ученици	
2. Солунски „	315 „	7687 „	
3. Одрински „	84 „	1651 „	
4. Битолски „	209 „	6077 „	
	<hr/> Всичко 755	<hr/> 19214	

¹ „Национални постижения и борби“, стр. 210, отъ проф. П. Никовъ.

Пълни основни училища

1. Скопски	вилаетъ	170	училища съ	8132	ученици
2. Солунски	"	332	" "	13117	"
3. Одрински	"	133	" "	5942	"
4. Битолски	"	230	" "	12092	"
5. Цариградски	"	2	" "	201	"
		867	" "	39484	"

Или всичко детски и основни училища в Македония и Одринско 1642 съ 58698 ученици!

Презъ това време в Македония и Одринско имаше: 9 български епархии съ 1331 черкви, 294 параклиси, 73 манастири и 1310 свещеници.¹

Презъ сжщото време, 1908 год., създадоха се български нѣколко вестници („Право“, „Вардаръ“, „Отечество“, „Конституционна заря“, „Народна воля“, „Единство“, а по-сетне „Българинъ“, „Бѣломорецъ“ — на френски), а сжщо тѣй и списания, образуваха се културно-просвѣтни дружества и организации (Конституционнитѣ клубове, Народна федеративна партия), читалища, учителска организация, библиотеки,² безъ да изброяваме гимнастическитѣ (спортни), музикални, еснафски и търговски сдружения.

По този начинъ, сжщо както в древнитѣ тѣй и в най-нови времена, Македония се явява като люлка на българската народностъ, а Солунъ — люлка на българската писменостъ и центъръ на българската книга и на българското печатно дѣло.

Характерното е, че Солунъ, като приморски градъ, макаръ вѣзпериферията на полуострова, в разстояние на вѣкове, вѣпрѣки неговия етнографически съставъ, е билъ притегателната точка, къмъ която сякашъ по инстинктъ българитѣ сж се стремили.

Мжжката гимназия в Солунъ е просъществувала 33 год. и е дала 27 випуска, отъ които първия презъ 1886 год., а последния — 1913 год.. Ученицитѣ отъ тѣзи 27 випуска взели сж дипломи: 172 отъ Солунския вилаетъ, 143 — отъ Скопския, 142 — отъ Битолския, 15 — отъ Тракия и 26 — отъ България.

Педагогическиятъ курсъ при гимназията е билъ двегодишенъ и е просъществувалъ осемъ години — отъ 1887 до 1895 год.. Отъ свършилитѣ педагогическия отдѣлъ при мжжката гимназия 55 сж отъ Битолския вилаетъ, 29 — отъ Солунския, 21 — отъ Скопския, 11 — отъ Одринския, 1 — отъ Цариградъ и 2 — отъ България.

Търговскитѣ курсове при гимназията бѣха тригодишни и сж просъществували само 4 години — отъ 1899 до 1903 год.. Отъ

¹ Prof. J. J v a n o f f, L'instruction publique en Bulgarie, 1926, p. 30, 32.

² Освенъ училищнитѣ четири библиотеки, създаде се специална библиотека (7000 тома) при Българ. конституционни клубове.

свършилтъ, 8 души сж отъ Солунския вилаетъ, 5 — отъ Битолския, 1 — отъ Скопския, 1 — отъ Одринския, 5 — отъ България и 1 — отъ Бесарабия.

Търговската гимназия е била открита презъ 1904—1905 уч. год.. Презъ учебнитъ 1911—1912 и 1912—1913 год. гимназията е била петокласна, понеже се е постъпвало въ нея отъ III-ий прогимназиаленъ класъ. Търговската гимназия е дала само 4 випуска. Следвали сж 305 ученици и сж завършили само 33 души, отъ които 18 отъ Солунския вилаетъ, 4 — отъ Битолския, 10 — отъ Скопския вилаетъ и 1 — отъ Одринския.

Девическата гимназия е била открита въ началото на 1880—1881 уч. год.. Отначало гимназията е била четвъртокласна и е дала първия си випускъ презъ 1884—1885 уч. год.. Презъ последующата 1886—1887 уч. год. тя става петокласна и като такава е дала 3 випуска. После става шестокласна и като такава е дала 16 випуска и, най-после, отъ 1906—1907 уч. год. до 1910—1911 тя е вече седмокласна и като такава е дала 6 випуска. Презъ 1910—1911 до 1912—1913 уч. год. гимназията е вече педагогическа. Гимназията е просъществувала 30 години и като педагогическа 3 години — всичко 33 год.. Дала е 26 випуска, като е снабдила съ дипломи 678 ученички. Отъ тѣхъ 243 сж били отъ Солунския вилаетъ, 205 — отъ Битолския, 175 — отъ Скопския, 39 — отъ Одринския, 23 — отъ България, 1 — отъ Бесарабия и една отъ Цариградъ. Девическата гимназия е била управлявана отъ К. Кандиларовъ, Мих. Сарафовъ, М. Пундевъ, Ат. Наумовъ, А. П. Стоиловъ, Т. Таневъ и др., а въ началото отъ Царевна П. Алексиева, дъщеря на Димитъръ Миладиновъ отъ Струга и Елисавета Контратиева, българка отъ Бесарабия.

Девическата гимназия презъ последнитъ десетъ години имаше собствено здание, купено отъ Евлоги Георгиевъ отъ Букурещъ и подарено на Солунската българска община. До същото здание Георги Шоповъ отъ Исмаилъ, Ромъния, е купилъ друго здание, застроено на 620 кв. м. за 1000 турски зл. лири и го подарилъ на Солунската българска община за основно училище.

Значението на солунскитъ гимназии въ културно-просвѣтно и родолюбиво отношение за Македония бѣ огромно. Отъ тѣхъ излѣзоха учители за класическата гимназия въ Битоля, за педагогическитъ училища въ Съресъ и Скопие и за много други български основни училища въ Турция. Мжжката гимназия е дала много видни и отличили се общественици, учители, литератори, историци и революционери.

Тукъ трѣбва да споменемъ за тържественото празнуване празника на равноапостолитъ св. св. Кирилъ и Методий, което стана презъ м. май (11/24) 1913 год. въ Солунъ. На това празненство — молебень и утро — въ мжжката гимназия, освенъ всичкитъ ученици и учители, присъствуваха цѣлото гражданство на чело съ духовенството и представителитъ на българскитъ военни власти на гарнизонъ въ Солунъ.

След тържествения молебень, първата българска детска музикална китка „Солунски славей“, основана още през 1909 год., заедно с един специален хор от 600 души — учениците от всичките български училища в Солун, дирижиран от Ив. Г. Чолаков, свършил музикалната академия в Одеса, громко и величествено изпихимна на светите равноапостоли „Слава днес пѣемъ...“, с участието при това и на военната музика на 14-ий Македонски полк. Това бѣ най-тържествения моментъ какъвто оградата на солунската мъжка гимназия бѣ видѣла отъ основаването ѝ до тоя день.

Както в борбата за черкви и училища, тъй и в борбата за национално и политическо освобождение, Солун игра първенствующа роль, и в най-новата история на българите има своето историческо мѣсто. Солун в продължение на дълги години, особено през последните десетилѣтия, бѣ огнище на всички културно-просветни и национални борби. Достатъчно е да споменем само следните дати, от които всѣка една представлява отдѣлна епоха в икономическото и културно развитие на българите.

Въ 1881/1882 год. се основава първата мъжка гимназия, която в продължение на десетки години даде образование на нѣколко хиляди българи, всички обзети отъ един общ национален идеал, да станатъ достойни разпространители на българската просвета, култура в всички краища на Македония.

Въ 1893 год., пакъ в Солун, се сложи началото на революционната борба на македонските българи работящи неуморно да видятъ день по-скоро освобождението на Македония.

Въ 1903 год., три месеци предъ Илинденското въстание, най-голямата епопея на епическите македонски революционни борби, стана и Солунското съзаклатие като протестъ, както срещу тиранията на султанската власт, тъй и противъ дотогавашното безразличие на Силите, които се видѣха принудени с международни актове да облекчатъ участието на македонското население.

Презъ 1913 год., м. юний, при започването на Междусъюзническата война, в Солун, една дружина отъ 14-ий Македонски полк от храбрата VII Рилска дивизия, пакъ по единъ невиданъ в военната история начинъ, следъ като внезапно бѣ обкръжена и коварно нападната отъ многобройна гръцка войска, трѣбваше мъжествено да се защитава, да се бие, да пролѣе скъпа кръвь, за да запази, честиота и достойнството на българската родна армия. В продължение на повече отъ 12 часа храбрата дружина, макаръ и прѣсната в Солун в отдѣлни помѣщения, отблъскваше яростните атаки, придружени съ убийственъ артилерийски огънь на гръцката войска, до като на другия день биде принудена да сложи оружие предъ доверашните „съюзници“.

На другия день, 18-ий юний, когато многобройната гръцка армия, правѣше своитѣ последни усилия да отблъсне българскитѣ атаки при Кукушъ, Солунъ бѣ вече напълно въ разпорежданието на гръцката военна и гражданска власть, и съ нейно съдействие всички български културно-просвѣтни институти (черкви, гимназии, първоначални училища, читалища, клубове) всичко биде разграбено, унищожено, а богатитѣ на гимназиитѣ кабинети по Физика, Химия, Естествена история, както и търговския музей, бидоха разграбени отъ органи на гръцката власть, като военна плячка!

Всичкитѣ книги, български, руски, френски, на брой около 15,000 тома, отъ библиотекитѣ на българскитѣ гимназии и училища бидоха заграбени, разхвърлени по улицитѣ, кждето гръцки тълпи се гаврѣха съ славянската и българска писменостъ, като ги изгаряха на цѣли купища. Презъ това време ние лично гледахме това варварско зрелище, какъ немилостиво и дивашки се хвърляха по улицитѣ ценни книги, отбрани съчинения и рѣдки пергаменти отъ библиотеката на мжжката гимназия и за мигъ си припомнихме едно друго събитие отъ недавнашното гръцко минало, когато университетската младежъ въ Атина съ камъни и дърва чупѣше прозорцитѣ на нѣкои тамошни обществени учреждения за това, че Евангелието било преведено на новогръцки езикъ. При подобни разбираня друго не можеше да се очаква отъ една невежествена, разярена фанатична тълпа, която не знаеше какво прави.

Презъ тоя день, 18-й юний 1913 год., биде звѣрски убитъ и хвърленъ отъ парахода „Екатерина“ въ морето последния управляющъ солунската епархия, архимандритъ Евлогий. Презъ нощъта, на парахода „Мариета Рали“ намѣри своята смъртъ и секретаря на солунската българска община Хр. Батанджиевъ. Следъ като ни бѣха натоварили на параходитѣ, за да ни откаратъ къмъ островитѣ, съ ужасъ научихме, че гръцки войници по най-жестокъ начинъ убили съ щиковетѣ на пушкитѣ си единъ ученикъ отъ Солунската мжжка гимназия, останалъ въ Солунъ презъ страшната Вартоломеевска нощъ. Той се казваше Илия Лютфиевъ, родомъ отъ Прилепъ. Гърцитѣ сж направили това, само защото той е билъ въ ученическа униформа съ българска ученическа шапка — фуражка.¹ Тѣзи убити, както и други граждани и малолѣтни деца, избити безъ поводъ и основание, бѣха въ тоя трогателенъ моментъ свидни изкупителни жертви за българско име и българска свобода.

¹ Презъ 1912 год., следъ като сръбскитѣ войски окупирали Прилепъ, чичото на Илия Лютфиевъ, Насте Лютфиевъ, само защото публично проявилъ своето българско родолюбие, нарекълъ се българинъ и отдалъ надлежната почитъ къмъ лика на тогавашния български царъ, билъ арестуванъ и, въ последствие, сжщо така мъченически, живъ изгорѣнъ въ пещъта на локомотива на трена, циркулиращъ между Скопие — Нишъ!

Мнозина българи отъ Солунъ бѣха заточени, други арестувани, бити и изтезавани, трети безжалостно избити. Сжщото бѣ и въ вжтрешността на Македония подъ гръцка окупация.

По това време гърцитѣ закриха всички български черкви въ завладѣната отъ тѣхъ часть отъ Македония, на брой 378; прогониха около 300 свещеници; присвоиха и обѣрнаха на гръцки 340 училища, въ които се учеа 19,000 ученика отъ двата пола съ преподавателско тѣло отъ 750 учители. Въ Солунъ четиритѣ черкви и четиритѣ първоначални училища, съ дветѣ смѣсени забавачници, въ които училища се учеа повече отъ 1200 деца, бидоха закрити; българскитѣ мжжка, девическа и търговска гимназии бидоха разорени, като помѣщенията имъ бидоха обѣрнати въ казарми и приюти на гръцки преселенци. По това време въ турската гимназия следваха около 50 българчета, а въ юридическото турско училище въ Солунъ следваха около 30 българи студенти. Физическитѣ и химически кабинети, както и тия по Естествена история, библиотекитѣ при сжщитѣ гимназии бидоха унищожени. Всичкитѣ културно-просвѣтни, благотворителни и юнашки дружества бидоха премахнати.

Въ Македония подъ сръбска власть сѣрбитѣ, съ цель да асимилиратъ всичко българско, присвоиха и обѣрнаха въ сръбски 761 черкви и прогониха 6 владици и 833 свещеници. Закриха или преобѣрнаха въ сръбски 641 училища, отъ които въ Битоля една мжжка и една девическа гимназии, а въ Скопие една духовна семинария. Въ всичкитѣ училища се учеа 37,000 ученици, македонски българи, съ преподавателско тѣло отъ 1013 учители. Заграбени сж и унищожени всички библиотеки, кабинети и др. Заедно съ черквитѣ и училищата сж конфискувани и всичкитѣ имъ имоти.

Българскитѣ народъ по тоя начинъ получи въ страната на св. Кирилъ и Методий сѣкрушителенъ ударъ, тѣкмо отъ ония, съ които той бѣ се съюзилъ за обща борба срещу Отоманската империя за освобождаване на християнитѣ подъ нейна власть.